ДИЛ МӘДӘНИЈЈӘТИ

БАКЫ — 1972

ДИЛ МӘДӘНИЈЈӘТИ

БАКЫ — 1972

РЕДАКСИЈА ҺЕЈ'ӘТИ

М. Ширәлијев, Ә. Оручов, М. Рәһимов,
Ч. Әлибәјли, Р. Нағыјев, С. Дағлы,
З. Будагова, Р. Мәһәррәмова,
Ә. Ханбабајев, М. Мәммәдов

7-2-2
93-72Ј

БИР НЕЧӘ СӨЗ

Совет Иттифагы Коммунист Партијасы Мәркәзи Комитәсинин «Ичтимаи елмләрин даһа да инкишаф етдирилмәси вә онларын коммунизм гуручулуғунда ролунун артырылмасы» һаггында гәрары ичтимаи елмләр саһәсиндәки тәдгигатын коммунизм гуручулуғунун әмәли еһтијачларына даһа јахындан көмәјини тәләб едир.

Халгын бөјүк еһтијачы олан әмәли мәсәләләрдән бири дә нитг мәдәнијјәтидир.

Тәсадүфи дејил ки, доггузунчу бешиллијин директивләриндә «Дил вә чәмијјәт» проблеминин ишләнилмәсиндә әсас јер халгын дил мәдәнијјәти сәвијјәсинин даһа да јүксәлдилмәсинә верилир.

Халгымызын мәдәни сәвијјәсинин инкишафы дил мәдәнијјәтинин бир сыра мүһүм мәсәләләрини өјрәнмәји, мәтбуата, радио вә телевизијаја, кино вә театра елми мәсләһәтләр вермәји өн плана чәкир. Әлбәттә, бу мәсләһәтләр јазылы вә шифаһи нитгин ичтимаи-естетик тә'сирини даһа да гүввәтләндирмәјә хидмәт етмәлидир. Нитг мәдәнијјәти тәләб едир ки, нитгимиз мә'на дәгиглијини көзләјән зәнкин вә рән-

карәнк луғәтә малик олсун, грамматик ҹәһәтдән дүзкүн, мәнтиги ҹәһәтдән сәлис вә бәдии сәсләнсин.

Гәдим јазы ән'әнәси олан Азәрбајҹан әдәби дили бөјүк вә мүрәккәб бир инкишаф јолу кечмишдир.

Үмумхалг данышыг дили үнсүрләринин әдәби дилә кениш мигјасда кәлмәси, әдәби дилин тәдриҹлә әҹнәби үнсүрләрдән тәмизләнмәси, дилин луғәт тәркибинин јени сөзләр, ифадәләр һесабына зәнкинләшмәси, грамматик гајдаларын тәкмилләшмәси— бүтүн бунлар мүасир әдәби дилимизи елә бир инкишаф сәвијјәсинә чатдырмышдыр ки, о артыг кениш халг күтләсинин баша дүшдүјү дил олмушдур.

Тәәссүфлә демәлијик ки, истәр јазылы, истәрсә дә шифаһи нитгдә дилимизин хүсусијјәтләрини тәһриф едән бајағы ифадә вә ҹүмләләрә раст кәлирик. Сөзчүлүк, сөзләрин јериндә ишләдилмәмәси, сөзүн мә'наларындан дүзкүн истифадә едилмәмәси, еһтијаҹ олмадан әҹнәби сөзләрә јер верилмәси нитгимиздә тәсадүф едилән гүсурлардыр.

Бүтүн бу нөгсанлары доғуран сәбәбләри ашкар етмәк, дилин грамматик вә орфоепик гајда-ганунларына әсасән сөзләрин дүзкүн јазылыш вә тәләффүзүнү көстәрмәк лазымдыр. Буна көрә дә Азәрбајҹан ССР ЕА Дилчилик Институту «Дил мәдәнијјәти» китабчасыны бурахмағы ваҹиб билмишдир. Китабчада әдәби дилимизин истәр јазылы вә истәрсә дә шифаһи голундакы чатышмазлығы ашкар едән, бунларын арадан галдырылмасы јолларыны көстәрән гыса, ајдын вә јығчам мәгаләләр чап олунаҹагдыр.

Арзу едирик ки, охуҹуларымыз бу мәсәләләрә даир өз тәклиф вә мәсләһәтләрини бизә јазсынлар.

Үнванымыз: Бакы-73, Нәриманов проспекти, 31. Академија шәһәрҹији, Баш бина, 5-ҹи мәртәбә, Дилчилик Институту

РЕДАКСИЈА ҺЕЈ'ӘТИ

БЕЛӘ ЈАЗМАГ ОЛАРМЫ?

ӘДӘБИ ДИЛ ГРАММАТИК ГАЈДА-ГАНУНЛАРЫ КӨЗЛӘМӘЛИДИР

Әдәби дил әсрләрдән бәри кәлән милли дилин бүтүн хүсусијјәтләрини өзүндә экс етдирән грамматик нормалары көзләмәклә инкишаф етмиш вә үмумхалг дилинин јүксәк зирвәсинә галха билмишдир. Буна көрә дә нитг мәдәнијјәти мәсәләләриндән данышаркән, биринҹи нөвбәдә, әдәби дилин нә дәрәҹәдә грамматик ганунлара әмәл етмәсинә фикир верилмәлидир. Мүасир әдәби дилимиз демәк олар ки, бүтүн грамматик ганун-гајдалары көзләјир. Лакин бә'зи һалларда һәрфи тәрҹүмәнин тә'сири алтында мүәјјән гајдалар позулур. Мә'лум олдуғу үзрә, мүасир Азәрбајҹан әдәби дилинин грамматик нормаларына әсасән ҹүмләдә **нә** инкар бағлајыҹысындан сонра кәлән хәбәр тәсдиг шәклиндә олур. Мәсәлән: *нә һәвәси, нә дә баҹарығы вар; нә ишә, нә дә охумаға кедир* вә ја *нә һәвәси вар, нә баҹарығы; нә ишә кедир, нә охумаға.*

Бә'зән мәтбуат сәһифәләриндә дилин бу грамматик гајдасы позулур вә хәбәр инкар шәклиндә јазылыр. Мәсәлән, «Бурада 783 нәфәр мүһәндис-техник

ишчидән 315 нәфәрин нә али, нә дә орта-техники тәһсили јохдур» («Коммунист», 4 декабр 1970-ҹи ил). Бу ҹүмлә белә олмалыдыр: «Бурада 783 нәфәр мүһәндис-техник ишчидән 315 нәфәринин нә али, нә дә орта техники тәһсили вар».

Бу ҹүмләнин русҹасы белә верилиб:

«Здесь из инженерно-технических работников 315 человек не имеет ни высшего, ни средне-технического образования» («Вышка», 4 декабр 1970-ҹи ил).

Бурада тәрҹүмәчи русҹада «не имеет» ифадәсини алараг ону һәрфән азәрбајҹанҹаја «јохдур» сөзү кими тәрҹүмә етмиш вә беләликлә, Азәрбајҹан дилинин грамматик гајдасыны позмушдур.

М. Ш. Ширәлијев,
Азәрб. ССР ЕА академики

БЕЛӘ ЈАЗМАГ ЛАЗЫМДЫР

Күндәлик гәзет вә журналлары охујаркән үслубҹа вә грамматик ҹәһәтдән дәгиг олмајан бир сыра ҹүмлә вә ифадәләрә раст кәлдик.

«Азәрбајҹан пионери» гәзетиндә (3 феврал 1971-ҹи ил) охујуруг: «Инди кәлин мүсабигә иштиракчыларымызын ики мәрһәләдән сонра олан вәзијјәтләри илә таныш олаг».

Бурада «олмаг» фе'линин ики дәфә ишләнмәси ҹүмләни ағырлашдырыр. Тәкрардан гачмаг үчүн «ики мәрһәләдән сонра олан вәзијјәтләри» әвәзинә «ики мәрһәләдән сонракы вәзијјәтләри» јазмаг лазымдыр.

Һәмин гәзетин башга бир нөмрәсиндә охујуруг: «Абидәләр, бунун үчүн хүсуси иҹазә вәрәгәси— вәкаләтнамәси олан археологлар тәрәфиндән өјрәнилир. Тәдгигатчы һәр шеји гејдә алыр, мүшаһидәләр апарыр, ону башга абидәләрлә мугајисә едир» (3 март 1971-ҹи ил). Биринчи ҹүмләдә «бунун үчүн» бирләшмәси артыгдыр. Икинчи ҹүмләдә «ону» сөзүнүн нәји әвәз етдији ајдын дејилдир.

Јенә һәмин сәһифәдә охујуруг: «Зүрафәнин бојнунун јер үзәриндә јашајан бүтүн һејвандан узун олдуғуну һамы билир».

Ајдындыр ки, зүрафәнин бојну бүтүн һејванлардан узун ола билмәз. Бу чүмлә ашағыдакы шәкилдә даһа дәгиг олар:

«Һамы билир ки, зүрафәнин бојну јер үзәриндә јашајан бүтүн һејванларын бојнундан узундур».

Бу гәзетин башга бир нөмрәсиндә (17 март 1971-чи ил) јазылмышдыр: «Пионерләрин көмәји илә тарихимизин бүтүн дөврләрини өзләриндә әкс етдирән чохлу експонат вә материал јығылмышдыр».

Бурада «өзләриндә» сөзү артыгдыр.

«Кирпи» журналында (1971, №2) јазылмышдыр: «О саат баша дүшдүм ки, киши үрәјини бошалтмаг үчүн суала еһтијачы вар» (сәһ. 3). Ајдындыр ки, «киши еһтијачы вар» ифадәси дәгиг дејилдир. Һәмин чүмлә ашағыдакы кими јазылсајды јахшы оларды: «О саат баша дүшдүм ки, үрәјини бошалтмаг үчүн кишинин суала еһтијачы вар».

Журналын һәмин сәһифәсиндә белә бир чүмлә вар: «Дәвәчи рајонунда бизим гоншумузда Мирағa адлы бир нәфәр јашајырды». «Гоншумузда» јох, «гоншулуғумузда» олмалыдыр.

Мирзә Рәһимов,
филоложи елмләр доктору, профессор

СӨЗЛӘРИ ДҮЗКҮН СЕЧӘК

«Гобустан» топлусу дилимизә јени сөзләр кәтирмәјә, ону даһа да зәнкинләшдирмәјә чалышыр. Лакин сөз јаратмагда бә'зән сәһвләрә дә јол верир.

Топлуда ишләнән јени сөз вә ифадәләрин чоху һазырда мәтбуатда, әдәбијјатда ишләнән сөзләрдән о гәдәр дә мүвәффәгијјәтли дејилдир. Мәсәлән, «јашары»—өлмәз әвәзинә, «ахары»—ахычы әвәзинә, «өләри дејил» — өлмәз әвәзинә, «дујум»—тәәссүрат, фикир мә'насында; «јапмаг»—дүзәлтмәк әвәзинә вә с.

Бир гисим сөзләр вә ифадәләр исә мүасир әдәбијјатда вә мәтбуатда олмајыб (олса да, тәк-тәк раст кәлинир), анлашылмаз, һәм дә сүн'и сәчијјә дашыјыр:

Бахымлар, бахымсызлыг; бахымсызлыг мүһити, бахымлы биналар (1970, №2, сәһ.24); *анымлар. Сонра үрәјиндә анымлар, дујумлар тәрпәнәр* (№ 1, сәһ. 33); *јашарылыг, јашарылар; өләриләр ...сәнәт јашарылыг, өлүмсүзлүк газанмышдыр* (№ 1, сәһ. 64). *Шәһәрләрдә һансы јатыр бу вахт. Бурунуб кечәнин*

еурғушун јорғанына. Чанлылар, чансызлар, јашарылар, өләриләр... (№ 2, сәһ. 71).

Шөһрәт өмүрлүјү. *Анчаг... Тоғрул Нәриманбәјовун шөһрәт өмүрлүјү «Балтика балыгчылары» әсәри илә башлады* (№ 1 сәһ. 36).

Олумлар, дејимләр. *Гәдим сакинләрин синәләриндә јатан вә нәсилдән-нәслә өтүрүлән олумлар, дејимләр вә әфсанәләр әбәди јашајырды* (№ 2, сәһ. 25).

Көрүм-дујум; *дүнјадујуму; көрүм нөгтәси, көрүм габилијјәти* (№ 2, сәһ. 65, 66).

Илишкиләнмәк. *Ади фотолардан чанлы кадрлара кечидләр о гәдәр јахшы илишкиләниб ки, адама елә кәлир ки, бир нечә дәгигә бундан габаг екрана бахмырдын, һәмин һадисәләрин шаһиди идин...* (№ 2, сәһ. 66).

Тапынмаг. *О, елә јарадычылыг јолунун башланғычындан инандығы, тапындығы ифадә васитәләринин дөврәләмә зәнчирини ишләјиб һазырлаја билди* (№ 1, сәһ. 66).

Дилә јени сөзләр кәтирмәк, јахуд мөвчуд сөзләри башга мә'нада ишләтмәк үчүн бүтүн мәтбуат органлары сәрбәст һәрәкәт едә биләрләрми? Јахшы мәгсәдлә едилән бу експеримент, тәчрүбә дилдә һәрч-мәрчлијә, өзбашыналыға апарыб чыхармазмы? Һансы терминләри, сөзләри сечиб ишләтмәк Терминолокија Комитәсинә тапшырылмышдыр. Бунларын ишләнмәси, дилә дахил олуб-олмамасы јалныз кениш мүзакирә јолу илә һәлл едилә биләр.

«Гобустан»да үслуб вә фикир хәталарына кәтириб чыхаран бир сыра сүн'и ифадә вә чүмләләрә раст кәлирик:

«Ата охуду, оғул чалды. Адамлар дөнә-дөнә онлары сәһнәјә гајтарды. Поладын бармагларына вурғун кәсилдим (№ 1, сәһ. 80). Бурадакы «вурғун кәсилдим» дилимизә јаддыр, сүн'идир. Ел арасында садәчә олараг «вурулдум» дејирләр.

Топлуда тәрчүмә тә'сири бағышлајан, фикри думанландыран, ағырлашдыран ифадәләр дә чохдур:

Тә'риф пајы дәјәриндән чох олан бу рәсмләрә бахдыгча инди дә данылмаз үстүнлүкләрлә гаршылашырсан (№ 2, сәһ. 36).

Елә буна көрә дә «Сәнәт сәнәт үчүн» иддиасы илә јаранан әсәрләр нә гәдәр муасир кејинсә дә, һансы «изм»ин көлкәсиндә далдаланса да, формализм чәрчивәсини гыра билмир (№ 2, сәһ. 64).

Антик театр тарихини Азәрбајчан дилиндә өјрәнәнләр јә'гин ки, һәмин китабла артыг көрүшүбдүр (№ 2, сәһ. 71).

Көстәрдијимиз бу фактлар «Гобустан» топлусунун уғурлу јолуну кәлә-көтүр едир. Топлу Азәрбајчан инчәсәнәти, мәдәнијјәтинин бүтүн саһәләриндә әлдә етдијимиз мүвәффәгијјәтләри охучулара чатдырмагла бәрабәр, Азәрбајчан дилинин садәлији, көзәллији, сафлығы уғрунда да мүбаризә апармалыдыр.

Зәрифә Будагова,
филоложи елмләр доктору, профессор

ҺАНСЫ ДҮЗКҮНДҮР?

Мәтбуатда *бә'зи*, *бир сыра*, *бир чох* сөзләриндән сонра кәлән исмин тәк вә ја чәм һалда ишләдилмәси барәдә сабит гајда јохдур. Бу сөзләрдән сонракы исим каһ тәк, каһ да чәм шәкилчиси илә ишләдилир; мәсәлән, *бә'зи һалда... —бә'зи һалларда...; бә'зи мәктәбдә... —бә'зи мәктәбләрдә...; бир сыра јолдашын... —бир сыра јолдашларын; бир чох мәсәләни... —бир чох мәсәләләри...* вә с. Бунлардан һансы даһа дүзкүндүр?

Мә'лум олдуғу үзрә, *бә'зи* сөзү гејри-мүәјјән әвәзликдир. Мә'насына көрә фәргләндирмә билдирир; јә'ни «чохдан», «күллдән» бир нечәсинин, бир гисминин фәргләндирилмәси, сечилмәси мә'насыны ифадә едир. Мәһз буна көрә *бә'зи* сөзүнүн аид олдуғу исим мүтләг чәмдә ишләдилмәлидир; мәсәлән, *бә'зи адамлар, бә'зи мәсәләләр, бә'зи мәгаләләр* вә с. Бунлары *бә'зи мәсәлә, бә'зи мәгалә* шәклиндә ишләтмәк сәһвдир.

Бә'зи сөзүнүн дахили мә'насында кәмијјәт анлајышы олмасына бахмајараг, ону гејри-мүәјјән сај һесаб етмәк үчүн һеч бир әсас јохдур. Бу сөз, шүбһәсиз, әвәзликдир вә өз хүсусијјәтинә көрә һәмишә өзүндән сонракы сөзүн чәм һалда олмасыны тәләб едир.

Индијәдәк дилимизин грамматикасына аид јазылмыш әсәрләрдә, о чүмләдән орта вә али мәктәб дәрсликләриндә белә бир мүддәа ирәли сүрүлмүшдүр ки, сајлардан сонра исимләр һеч вахт чәм шәкилчиси гәбул етмир. Бу мүддәанын әдәби дилимиздә бир гајда шәклиндә чохдан формалашдығына шүбһә ола билмәз. Лакин нитг тәчрүбәси көстәрир ки, гејри-мүәјјән сајлардан икиси: *бир сыра, бир чох* сајлары һәмин гајдадан кәнарда галыр, истисна тәшкил едир. Дөври мәтбуатдан көтүрдүјүмүз ашағыдакы чүмләјә диггәт јетирәк:

Алим өзүнүн бә'зи әсәриндә бир сыра тарихи һадисә һаггында мә'лумат верир. Бурадан белә тәнаәт һасил олур ки, һәмин чүмләдә сајла исим *бир сыра һадисә* шәклиндә бирләшмә тәшкил едир. Һалбуки *бир сыра* гејри-мүәјјән сајы нә ади данышыг дилиндә, нә дә әдәби дилимиздә исимләрлә белә бирләшмә әмәлә кәтирә билмир; башга мисаллара да диггәт јетирәк: *бир сыра мәсәлә, бир сыра шәһәр, бир сыра мәгалә* вә с. Демәк, *бир сыра* сајынын аид олдуғу исим истиснасыз олараг һәмишә чәмдә ишләдилмәлидир (*бир сыра һадисәләр, бир сыра мәсәләләр* вә с.).

Ејни вәзијјәт *бир чох* гејри-мүәјјән сајынын ишләдилмәсиндә дә өзүнү көстәрир; мәсәлән, *Јығынчагда бир чох мәсәләләрдән данышылды. Бир чох китабларда рәнкли шәкилләр верилмишдир* вә с.

Фикримизчә, истәр *бир сыра*, истәрсә дә *бир чох*

Professor
AGAMUSA AXUDOVUN
Kitablarından 351